घरेलु बालश्रमिकको शैक्षिक पहुँच

शोधकर्ता

राजन गिरी

परीक्षा रो.नं. : २१४००२३

त्रि.वि.वि. दर्ता नं.: ९-२-२१४-६०४-२००८

शैक्षिक वर्ष : २०६८/०६९

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय

स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या शिक्षा विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह (एम्.एड्.)

द्वितीय वर्षको स्वास्थ्य शिक्षा (H.Ed.598) पाठ्यांशको प्रयोजनार्थ प्रस्तुत शोधपत्र

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस

स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या विभाग

सुन्दरहरैंचा, मोरङ

२०७४

घरेलु बालश्रमिकको शैक्षिक पहुँच - राजन गिरी

घोषणा पत्र

म घोषणा गर्दछु कि यो अध्ययन **घरेलु बालश्रमिको शैक्षिक पहुँच** शीर्षकमा अध्ययन गरिएको छ। यो अनुसन्धानलाई पूरा गर्ने क्रममा अनुसन्धानका सम्पूर्ण नीति नियमहरूको पालना गरी तयार पारिएको छ। यो अनुसन्धान तयार पार्दासम्म आज भन्दा अगाडि कहि कतै पेश नभएको र कुनै प्रयोजको लागि प्रयोग नगरेको प्रतिवद्धता घोषणा गर्दछु।

राजन गिरी

एम.एड. दोश्रो वर्ष

विषय : मूल्याङ्कनका लागि शोधपत्र सिफारिस गरिएको सम्बन्धमा ।

श्री शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या विभाग

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस

सुन्दररहैँचा, मोरङ

उपर्युक्त सम्बन्धमा यस क्याम्पसको शिक्षाशास्त्र सङ्काय, स्नातकोत्तर तह (M.Ed.) **स्वास्थ्य शिक्षाको (H.Ed. 598)** का विद्यार्थी **राजन गिरी**ले **घरेलु बालश्रमिको शैक्षिक पहुँच** शीर्षकको शोधकार्य मेरो प्रत्यक्ष निर्देशन र सुपरिवेक्षणमा गर्नु भएको र निजको शोधकार्य र शोध लेखनबाट म सन्तुष्ट रहेकाले उक्त शोधपत्र वाह्य मूल्याङ्कन गर्नका लागि सिफारिस गर्दछु ।

शोधपत्र समावेश गरिएको मिति

इश्वी.सम्बत् : ....th 2018

....

बालकृष्ण

खड्का

शोध

निर्देशक

विषय : शोधपत्र मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको सम्बन्धमा ।

उपर्युक्त सम्बन्धमा सुकुना बहुमुखी क्याम्पसको शिक्षाशास्त्र सङ्काय, स्नातकोत्तर तह (M.Ed.) **स्वास्थ्य शिक्षाको (H.Ed. 598)** का विद्यार्थी **राजन गिरीले घरेलु बालश्रमिको शैक्षिक पहुँच** शीर्षकको शोधपत्र शोधनिर्देशक तथा सुपरिवेक्षकबाट वाह्य मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस भई आएको हुँदा निजको शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

क. स.	नाम	पद	हस्ताक्षर
१.	जनार्दन गुरागाई	विभागीय प्रमुख	....
२.	बालकृष्ण खड्का	शोध निर्देशक	....
३.		वाह्य परीक्षक	....

वाह्य परिक्षण गरिएको मिति :

इश्वी.सम्बत् :

कृतज्ञताज्ञापन

त्रिभुवन विश्व विद्यालय शिक्षशास्त्र संकाय स्वास्थ्य तथा जनसंख्या विभाग एम.एड. दोश्रो वर्षको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्न समुदायमा घरेलु बालश्रमिको शैक्षिक पहुँच शीर्षकमा यो शोधपत्र तयार गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्ने कार्यमा प्रारम्भ देखि अन्त्य सम्म नियमित सुपरीवेक्षण, मार्ग निर्देशन र अमूल्य सुझाव दिनु हुने शोध निर्देशक श्री बालकृष्ण खड्काज्यूलाई हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । शोधपत्र तयार गर्दा अमूल्य सुझाव दिनु हुने र स्वीकृति प्रदान गरि दिनु हुने विभागीय प्रमुख श्री जनार्दन गुरागाइँ ज्यूमा हार्दिक कृतज्ञता ज्ञपान गर्दछु । त्यसै गरी प्रशासनिक रूपमा सहयोग गर्नु हुने क्याम्पस प्रमुख प्रेम प्रसद भट्टराई ज्यू र स्नातकोत्तर कार्यक्रम संयोजक केशवराज भट्टराई ज्यूमा हार्दिक कृतज्ञता ज्ञपान गर्दछु । साथै यस विभागका सम्पूर्ण आदरणीय गुरु ज्यूहरू प्रति आभार प्रकट गर्दछु । मलाई यो अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने सर्न्दभ सामाग्रीहरू उपलब्ध गराई सहयोग गर्नु हुने सुकुना बहुमुखी क्याम्पस पुस्तकालय परिवारलाई हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । अध्ययनको क्रममा तथ्याङ्क एवं सूचना उपलब्ध गराएर सहयोग पुऱ्याउनु हुने नमूना छनोटमा परेका सम्पूर्ण व्यक्तिहरू प्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । साथै अध्ययनको क्रममा अमूल्य सहयोग र सुझाव दिने मेरो परिवारको सम्पूर्ण सदस्यहरू लगायत सम्पूर्ण मित्रहरू प्रति पनि आभार व्यक्त गर्दछु ।

अन्त्यमा यस शोध पत्रलाई कम्प्युटर टाइप गरी विशेष सहयोग पुऱ्याउने मोर्डन फोटो स्टूडीयो तथा कम्प्युटर सेन्टरका प्रो. धर्मेन्द्र दुलाललाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

राजन गिरी

शोधसार

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय स्वास्थ्य तथा जनसंख्या विभाग अन्तरगत एम्.एड् दोस्रो वर्षको जनसंख्या शिक्षा विषयको परिपूर्तिको लागि समुदायमा घरेलु बालश्रमिको शैक्षिक पहुँच शिर्षकमा तयार पारीएको अनुसन्धान प्रतिवेदनमा नवजात शिशु र बालबालिकाको स्वास्थ्य स्याहारको अवस्थाको अध्ययन स्याहार गर्दा ध्यान दिनु पर्ने कुराहरूको खोजी गर्दै स्वास्थ्य स्यहारका समस्याहरू पत्ता लगाउने उद्देश्यहरू राखीएको छ ।

यस अध्ययनको लागि झापा जिल्ला झापा गाउँपालिकामा रहेको १६ वर्षमुनिको ८० जना घरेलुबालश्रमिकलाई नमुनाको जनसङ्ख्याको रूपमा लिइएको छ । यस अध्ययनका लागि सबै जनसंख्यालाई अध्ययन गर्न नसकी सम्भावना रहित नमुना छनौट अनर्तगत उद्देश्यपूर्ण नमूना छनौट विधि अपनाएर १६ वर्षमुनिको ८० जना बालश्रमिकलाई नमुना छनोट गरिएको छ ।

अध्ययन क्षेत्रमा २४ जना बालबालिका घरेलु बालश्रमिक भएर पनि आफ्नो उज्ज्वल भविष्यको आसमा विद्यालयमा अध्ययन गरिरहेको पाइयो । जसमा साक्षर हुँदै गरेका २९ प्रतिशत र निरक्षर ७१ प्रतिशत भेटिएको छ । घरबेटीले नदिएर ३ जना, अरू साथीभाइको भन्दा उमेर बढी हुँदा अप्ठेरो लागेर ५ जना र आफ्नो आर्थिक स्थिति कमजोर भएको कारणले गर्दा १६ जना बालश्रमिकहरू विद्यालयमा पढ्न नियमित नजाने गरेको छ । अध्ययन क्षेत्रमा १५ जना घरेलु बालश्रमिक विद्यार्थीलाई शिक्षक-शिक्षिकाले अन्य विद्यार्थीहरू सरह नै व्यवहार गर्ने गरेको र ९ जनालाई भने विशेष प्रोत्साहन गर्ने गरेको छ । विद्यालयमा अध्ययन गर्ने ३ जना बाहेक २१ जना पूरै समय विद्यालयमा बसेर अध्ययन गर्ने गरेको छ । घरेलु बालश्रमिक २१ जनाले नियमित होमवर्क गर्ने गरेको पाइयो । यो सकारात्मक पक्ष हो । समयमा किताब, कापी, कलमसँगै शब्दकोश, व्याकरण, ज्यामिति बक्स र विद्यालयको प्रोजेक्ट वर्क गर्ने खर्च नपाउने १४ जना बालबालिका भएको पाइयो । यस्तै, समयमा किताब, कापी र कलम नपाउने चार जना, शब्दकोश, व्याकरण र ज्यामिति बक्स नहुने मात्र दुई र विद्यालयमा प्रोजेक्ट वर्क हुँदा खर्च नहुने चार जना रहेको पाइयो ।

अङ्ग्रेजीमा १०जना, गणितमा ७ जना, विज्ञानमा ५ जनालाई अप्ठेरो लाग्ने विद्यार्थी रहेको पाइयो भने २ जना नेपाली विषय अप्ठेरो लाग्ने गरेको पाइयो । यस आधारमा हेर्दा धेरैजस्तो विद्यार्थी अङ्ग्रेजी, विज्ञान र गणितमा कमजोर हुँदा पढाइ चित्तबुझ्दो नभएको देखिन्छ । पारिश्रमिक पाउने वा आफैले आफ्नो पारिश्रमिक लिने बालश्रमिकमा १० जना रहेको पाइयो । ६० जना बालश्रमिकका बाबुआमाले छोराछोरी गरेको कामको पारिश्रमिक लिने गरेको पाइयो र १० जना

बालश्रमिकका आफ्नो आमाबुबा नभएर, आफन्तले काममा लगेर लगाई दिएको र उनीहरूले नै पारिश्रमिक बुझ्ने गरेको पाइयो ।

समस्या समाधानका लागि बालश्रमिक अध्ययन गर्ने विद्यालयका प्रधानाध्यापकले सामाजिक संस्थाले जनचेतना जगाउँने काम गर्नु पर्ने, घरबेटीसँग अन्तरक्रिया गर्नुपर्ने, बालश्रमिकका लागि छात्रवृति र छात्रावासको व्यवस्था गरिनुपर्ने सुझाव पेश गरेका छन् । शिक्षकहरुले भने घरेलु बालश्रमिकलाई घरबेटीले अध्ययन अध्यापनको समय मिलाइ दिनुपर्ने, घरबेटीले उनीहरुलाई खेल्ने अवसर दिनुपर्ने, विद्यालयले घरेलु बालश्रमिकको पहिचान गरी पढाईका लागि प्रोत्साहन र सामाजिक संस्थाले बालअधिकारबारे सचेतना फैलाउनुपर्ने सुझाव दिएका छन् । बालश्रमिकलाई काम लगाउने घरबेटीले पढने वातावरण सृजना गर्ने र सामाजिक संस्थाले शिक्षासँगै सीपमूलक तालिमकमा लागि राष्ट्रले लगानी लगाउनुपर्ने सुझाव पेश गरेका छन् ।

विषय सूची

शीर्षक	पृष्ठ नं.
घोषणा पत्र	I
सिफारिस पत्र	II
स्वीकृतिपत्र	III
कृतज्ञताज्ञापन	IV
शोधसार	V
विषयसूचि	VII
तालिका सूची	X
चित्र सूची	XI

परिच्छेद : एक
परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमी	१
१.२ समस्याको कथन	६
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	७
१.४.अनुसन्धानात्मक प्रश्नावलीहरू	७
१.५ अध्ययनको महत्त्व	८
१.६ अध्ययनको परिसीमा	९
१.७ प्रयोग भएका पारिभाषिक तथा प्राविधिक शब्दहरू	९

परिच्छेद : दुई
सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा अवधारणात्मक ढाँचा

२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन	११
२.२.१ मार्क्सवादी सिद्धान्त	११
२.२.२ विभेदीकरणको सिद्धान्त	१२
२.२.३ सामाजिकरणको सिद्धान्त	१२
२.२ व्यावहारीक साहित्यको पुनरावलोकन	१४
२.३ साहित्यको पुनरावलोकन उपदेयता	१६
२.४ अवधारणात्मक ढाँचा	१७

परिच्छेद : तीन

अध्ययन विधि

३.१ अनुसन्धानात्मक ढाँचा १९

३.२ जनसंख्या, नमूना छनोट र प्रक्रिया १९

३.३. अध्ययनको क्षेत्र १९

३.४ तथ्याङ्क संकलनका श्रोतहरू १९

३.५ तथ्याङ्क संकलनका प्रक्रिया २०

३.६ तथ्याङ्कको ब्याख्या र विश्लेषण प्रक्रिया २०

परिच्छेद : चार

नतिजाको व्याख्या एवम् विश्लेषण

४.१ घरेलु बालश्रमिकको शैक्षिक अवस्था २१

- ४.१.१ घरेलु बालश्रमिकको तहगत शैक्षिक अवस्था २२
- ४.१.२ कक्षागत रूपमा घरेलु बालश्रमिकको शैक्षिक अवस्था २३
- ४.१.३ विद्यालय जाने विषयमा घरबेटीको व्यवहार २४
- ४.१.४ घरेलु बालश्रमिकलाई सहपाठीले गर्ने व्यवहार २५
- ४.१.५ घरेलु बालश्रमिकलाई शिक्षकले गर्ने व्यवहार २५
- ४.१.६ बालश्रमिक विद्यालयमा बस्ने समयावधि २६
- ४.१.७ घरेलु बालश्रमिकको घरमा पढ्न पाउने समयावधि २७
- ४.१.८ घरेलु बालश्रमिकको गृहकार्य (होमवर्क) गर्ने/नगर्ने स्थिति २८

४.२ घरेलु बालश्रमिकको शैक्षिक पहुँच २९

- ४.२.१ घरेलु बालश्रमिकको शैक्षिक सामाग्रीको पहुँच २९
- ४.२.२ घरेलु बालश्रमिकको विद्यालयमा उपस्थिति ३०
- ४.२.३ घरेलु बालश्रमिकलाई सजिलो लाग्ने विषय ३१
- ४.२.४ घरेलु बालश्रमिकलाई पढ्दा अप्ठेरो लाग्ने विषय ३२
- ४.२.५ घरेलु बालश्रमिकको अतिरिक्त क्रियाकलापमा सहभागिता ३३
- ४.२.६ घरेलु बालश्रमिकको विद्यालयमा सहभागिता ३४
- ४.२.७ घरेलु बालश्रमिकले छात्रवृत्ति पाए-नपाएको अवस्था ३५
- ४.२.८ घरेलु बालश्रमिकको उत्त्तीर्ण अवस्था ३६
- ४.२.९ घरेलु बालश्रमिकले काम गर्दाको अनुभव ३६

४.२.१० काम गरेबापत पारिश्रमिक पाउने/नपाउने बालबालिका ३७
४.३ घरेलु बालश्रमिकले भोग्नु परेको समस्याहरू ३८
४.३.१ घरबेटीले बाधा सिर्जना गर्ने तरिकाहरू ३९
४.३.२ घरेलु बालश्रमिकले पाउने पारिश्रमिक लिने व्यक्ति ३९
४.३.३ घरेलु बालश्रमिकलाई गरिने व्यवहार ४०
४.४ घरेलु बालश्रमिकका समस्या समाधान गर्ने उपायहरू ४१
४.४.१ घरेलु वालश्रमिकको धारणा अनुसार समाधानको उपायहरू ४२
४.४.२ घरेलु बालश्रमिको समस्या समाधानका लागि प्रधानाध्यापकको धारणा ४२
४.४.३ घरेलु बालश्रमिको समस्या समाधानका लागि शिक्षकको धारणा ४४
४.४.४ घरेलु बालश्रमिकको समस्या समाधानका लागि घरबेटीको धारणा ४५
४.५.५ घरेलु बालश्रमिकको समास्या समाधानको लागि सामाजिक संस्थाका प्रतिनिधीको धारणा ४६
४.४ प्राप्ति ४७

परिच्छेद : पाँच
निष्कर्ष र सुझावहरू

५.१ निष्कर्ष ५०
५.२ सुझावहरू ५२
५.२.१ नीति निर्माण तहका लागि सुझाव ५२
५.२.२ अभ्यासका लागि सुझाव ५२
५.२.३ अनुसन्धान तहका लागि सुझाव ५४
सन्दर्भसूची
अनुसूचीहरू

तालिका सूची

तालिका विवरण	पृष्ठ
१. बालश्रमिकको शैक्षिक अवस्था	२१
२. घरेलु बालश्रमिकको तहगत शैक्षिक अवस्था	२२
३. कक्षागत रूपमा घरेलु बालश्रमिकको शैक्षिक अवस्था	२३
४. विद्यालय जाने विषयमा घरबेटीको व्यवहार	२४
५. घरेलु बालश्रमिकलाई सहपाठीले गर्ने व्यवहार	२५
६. घरेलु बालश्रमिकलाई शिक्षकले गर्ने व्यवहार	२६
७. बालश्रमिक विद्यालयमा बस्ने समयावधि	२७
८. घरेलु बालश्रमिकको घरमा पढ्न पाउने समयावधि	२७
९. घरेलु बालश्रमिकले गृहकार्य गर्ने/नगर्ने स्थिति	२८
१०. घरेलु बालश्रमिकमा शैक्षिक सामग्रीको पहुँचको विवरण	२९
११. घरेलु बालश्रमिकको विद्यालयमा उपस्थिति	३०
१२. घरेलु बालश्रमिकलाई सजिलो लाग्ने विषय	३१
१३. घरेलु बालश्रमिकलाई अप्ठेरो लाग्ने विषय	३२
१४. घरेलु बालश्रमिकको अतिरिक्त क्रियाकलापमा सहभागिता	३३
१५ घरेलु बालश्रमिकको विद्यालयमा सहभागिता	३४
१६. घरेलु बालश्रमिकले छात्रवृत्ति पाए-नपाएको अवस्था	३५
१७. घरेलु बालश्रमिकको उत्तीर्ण अवस्था	३६
१८. घरेलु बालश्रमिकले काम गर्दाको अनुभव	३७
१९. काम गरेबापत पारिश्रमिक पाउने/नपाउने बालबालिका	३७
२०. घरबेटीले बाधा सिर्जना गर्ने तरिकाहरू	३९
२१. घरेलु बालश्रमिकले पाउने पारिश्रमिक लिने व्यक्ति	४०
२२. घरेलु बालश्रमिकलाई गरिने व्यवहार	४१
२३. समस्या समाधानमा स्वम् वालश्रमिकको धारणा	४२
२४. घरेलु बालश्रमिको समस्या समाधानका लागि प्रधानाध्यापको धारणाको विवरण	४३
२५ समस्या समाधानमा शिक्षकको धारणा	४४
२६. घरेलु बालश्रमिको समस्या समाधानका लागि घरबेटीको धारणा	४५
२७. घरेलु बालश्रमिकको समस्या समाधानको लागि सामाजिक संस्थाका प्रतिनिधीको धारणा	४६